

Віктор Брехуненко

ЗАПОРОЖЕЦЬ НА ДОНУ (правовий статус українських козаків на теренах Війська Донського в першій половині XVII ст.)

Стосунки з козацькими спільнотами Дону, Волги, Терека та Яїка безумовно стали одним із найзмістовніших і найвпливовіших виявів оберненої на схід діяльності українського козацтва в XVI — першій половині XVII ст. Проторувавши дорогу на Дон уже в 10-х рр. XVI ст., українські козаки започаткували новий перспективний напрямок прикладення своїх зусиль, якому, утім, судилося відіграти явно неоднозначну історичну роль. Українське козацтво бере активну участь у козакотворчому процесі на східній ділянці Великого кордону (особливо в генезі донського козацтва), впливово долучаючись у такий спосіб до руйнування попереднього розкладу сил у регіоні, до зміни геополітичного тла, і, врешті, до створення тут нової цивілізаційної ситуації. Підтримуючи тісні стосунки з козацтвами-новотворами воно стає ключовим чинником функціонування козацької вісі Дніпро — Дон — Волга — Яїк — Терек, рушієм перетворення її на впливового гравця в системі стримувань і противаг, притаманної відносинам на східноєвропейському перехресті європейського та азійського світів¹. Звідси значущість як ґрунтового дослідження взаємин козацьких спільнот Східної Європи

загалом, так і різних аспектів орієнтованої на цей напрямок діяльності українського козацтва, без сумніву найпотужнішої козацької спільноти й ключового суб'єкта міжкозацьких взаємин.

У рамках висловленого вище, приковує увагу комплекс питань, пов'язаних із правовим статусом українських козаків в інших козацьких анклавих. Зрозуміло, що чинник цей, з одного боку, відбиває специфіку образу українського козацтва у свідомості кожного з решти козацтв зосібна, а з іншого — цементує підґрунтя міжкозацьких стосунків, «проговорюючись» водночас про сутнісний бік останніх (характер, засадничі принципи, внутрішню логіку).

На жаль, реальна (за термінологією М. Ковальського²) джерельна база дослідження порушеної проблеми українська фрагментарна, що практично унеможливляє докладне з'ясування правового статусу українських козаків на Волзі, Яїку й Терекі, як, утім, і статусу в перелічених козацьких анклавих будь-яких приходьків, а також статусу представників козацького світу на Січі. Єдиним унікальним винятком є правове становище українських козаків на теренах Війська Донського, і це дещо пом'якшує

¹ Див. детальніше: Брехуненко В. А. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи: горизонти впливу // Наукові записки. Історичні науки. — Острог, 2000. — Вип. 1. — С. 32–37.

² Ковальський М. П. Джерельна база історичних досліджень: дефініція, структура, рівні // Наукові записки Острозької Академії. — Острог, 1999. — Т. II. — С. 6.

ситуацію. Адже саме донське козацтво було основним поглиначем спрямованої на козацькі спільноти активності українського козацтва, а українсько-донський вузол за доби найвідчутнішого зовнішнього впливу міжкозацьких взаємин (перша половина XVII ст.) був у них ключовим чинником. Модель правового статусу українських козаків на Дону може з певними застереженнями проектуватися на правове становище донського козацтва на Січі й ще обережніше на правовий статус українських козаків-приходьків на Волзі, Яїку, Терекі.

В історіографії, однак, зазначена проблема залишається не проdiscутованою. До сьогодні маємо фактично лише периферійні, до того ж уривкові, спостереження. Торкаються вони як правило переміщень українських козаків на Дон. Такі тієї чи іншої глибини сюжети подібуємо в більшості праць, що зачіпали українсько-донські стосунки. Ще можна згадати підтриману В. Смірновим³ тезу П. Куліша⁴ (хоча й ніяк не аргументовану), що донці та запорожці буцім утворювали «одне суспільство». В. Смірнов обмежував такий стан речей початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Перш ніж зосередитися на аналізі власне правового статусу українських козаків на Дону, продуктивним буде концептуально оглянути коло тих проблем, переплетення яких стало відповідним пунктом формування такого статусу. Почнемо з того, що проблема правового статусу заходить своїми коріннями в площину світобачення відповідних соціумів — ціннісні орієнтації, стереотипи

мислення, буденну свідомість. Всебічне дослідження в історіографії цих сюжетних блоків, як і ментальності українського та донського козацтва в цілому, ще попереду; наразі маємо лише перші спроби⁵. Проте оскільки сам зміст правового статусу українських козаків на Донській землі доволі випукло простежується за джерелами, деякі принципові судження щодо специфіки впливу перелічених вище вартостей можна висловити вже зараз. Заодно такий підхід дозволяє зворотньо скоригувати деякі уявлення про власне ці вартості.

Не ризикуючи особливо перебільшити, зауважу, що роль тієї грубки, від котрої слід танцювати при з'ясуванні як змісту обох чинників (світобачення й статусу), так і їхньої взаємодії, виконують у нашому випадку особливості генези й подальшого формування українського та донського козацтва. Ключове значення тут за тим, що «родоводи» обох козацтва не залишають сумнівів у виникненні цих спільнот за межами стабільного світу. А відтак у свідомості козацтва не могли зберегтися в незмінному вигляді ментальні установки останнього. Тим паче, що в Україні серед донорів були представники нестабільного світу (тюркські козаки), а на Дону лише вони (козаки з московсько-рязанського прикордоння, українські, азовські, ординські козаки, ногайці). До всього учасниками і українського, і донського козацтва стали різні суспільні прошарки (кожна зі своїми нормативними канонами ціннісних орієнтирів) і навіть різні етнічні світи. Коли в Україні іноетнічна (переважно тюркська) домішка була зі-

³ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. — СПб., 1887. — С. 542.

⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1 — С. 286.

⁵ Об'єктом спеціальних дослідів у цій ділянці було лише українське козацтво (див. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст. — К., 1988. — С. 106–161; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. — Warszawa, 1985. — S. 102–124.)

м'ята українською хвилею, а наступні допливи (і не тільки тюркські) тонули в українській стихії, то Дон перетворився на регіон активної етнічної мішанини, і по суті залишався ним ледве не до кінця XVIII ст. Нашарування різних етнічних компонентів, етнічна строкатість зав'язі нового суспільного організму — візитна картка донського козакотворчого процесу. Тому на відміну від українського козацтва, яке завжди чітко й однозначно усвідомлювало себе невід'ємною частиною українського світу, донці чулися окремою етносоціальною спільнотою, відмінною від усіх сусідів. Неабияке значення мало й те, що донське козацтво формувалося з представників нижчих поверхів соціальної драбини (на стадії закваски виключно з них, пізніше майже виключно). Поодинокі винятки, а їх відомо лише три — князь Іван Друцький, дворяни Смага Чертенський та Іван Кішкін — погоди явно зробити не могли⁶.

У підсумку в обох козацтвах мусило виникнути специфічне світобачення як сплав пристосованих до нових обставин ментальних установок, винесених козакотворчим елементом з рідних соціумів. Поступово устійнювалися нові нормативні канони ціннісних орієнтирів. З точки ж зору завдань, які розв'язуватимуться в рамках цієї статті, важливою складовою процесу формування світобачення українських та донських козаків стала модифікація смислового навантаження бінарних протистоянь «добро» — «зло», «свій» — «чужий». Щодо останньої антитези, ключової в контексті проблеми статусу українських козаків на Дону, то зміни явно прямували в бік розмивання чітко окреслених меж. Принаймні, в ділянці сприйняття українськи-

ми та донськими козаками інших козацьких спільнот.

Сам феномен козакотворення, яке розпочалося спершу у поясі Дон-Волга, а згодом поширилося на Яїк і Терек, розкоркував у свідомості учасників процесу замкнені, протиставно закроені системи «свого» та «чужого». Броунівський рух представників різних етносів, присутня участь українських козаків у закозаченні Дону (значно слабша у зародженні інших козацтв), повільність відфільтрування елементу, що козакував, у окремі суспільні організми, тривала неустійненість просторової локалізації утворюваних козацьких анклавів — усе це призвело до того, що жорсткість розділення на «свій»/«чужий» була деформована при вписуванні християнськими козацтвами одне одного до системи світобачення. Довершили справу формування козацькими спільнотами в рамках антитези «свій» — «чужий» нового лейтмотива вартостей, застосовуваних до суб'єктів християнського козацького світу, наступні чинники: конфесійний, засаднича схожість способу їхньої життєдіяльності, органічна спорідненість інтересів щодо захисту «козацьких вольностей» та щодо мусульманських сусідів. Козацтва Дону, Волги, Яїка й Терека чітко ідентифікували себе стосовно некозацьких чинників, чулися відносно них окремими етносоціальними організаціями. Але у свідомості кожного козацтва (з українським включно) образ інших християнських козацтв не вписувався в традиційно жорстке протиставлення «свого» — «чужому». Полярність складових антитези притлумилася, межа між ними стала еластичною. Кожне козацтво сприймало решту козацтв як такі собі «не чужі», засадничо близькі спіль-

⁶ Детальніше про етнічний бік генези донського козацтва див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. — К.; Запоріжжя, 1998. — С. 69–85.

ноти. В Україні з козацького середовища «не чужість» найближчого (територіально й етнічно) козацтва — донського — транслювалася до інших суспільних верств й доволі міцно закорінилася там. Уже наприкінці XVI ст. у відомій українській думі по Самійла Кішку однаково бажається «многая літа» і Війську Запорозькому, і Війську Донському⁷.

Відчуття «не чужості» лягло в основу вироблення особливої підкладки міжкозацьких взаємин, яка визначила їхній характер та діапазон проявів, зводячи сукупність хвилих та довготривалих інтересів, а також вплив зовнішніх обставин до спільного знаменника, згладжуючи гострі кути й не даючи переінакшитися наріжному характерові взаємин.

Правовий статус українських козаків на Дону іманентно мусив віддзеркалювати особливості зауваженої підкладки і водночас мав би виступати доказом її існування в окресленому вище сутнісному наповненні. Саме ж випрацювання статусу як певного нормативного канону могло розпочатися не раніше середини XVI ст. — доби остаточного відбрунькування донського козацтва. Проте до кінця XVI ст. так і не сформувалася критична маса чинників, яка викликала б органічну потребу впорядкування шлейфу традицій та новітніх стихійних практик перебування українських козаків на Дону. З одного боку, не давав достатнього імпульсу безпосередньо стан українсько-донських стосунків; в останній третині XVI ст. вони не належали до пріоритетів обох козацтв⁸ і мали вигляд спорадичних, розпорошених, безсистемних контактів. З іншого ж — бракувало й підстав власне з донського боку; дон-

ське козацтво тих часів перебувало на мізерному рівні самоорганізації, було конгломератом автономних ватаг зі слабо пов'язаних між собою верхових та низових містечок. Тому не дивно, що в джерелах не відшукати натяків бодай на спроби врегулювання донцями статусу українських приходьків. Воно бере старт лише в XVII ст. у парі з русійними змінами в українсько-донських взаєминах. І в першу чергу актуалізацію потреби унормування правового статусу українських козаків на Дону спровокувала різка інтенсифікація переміщень козаків між Україною та Військом Донським. Інтенсифікація ця і у своїх кількісних показниках, і за своєю сутністю, і за впливовістю істотно відрізнялася від свого попереднього аналогу.

Перший зразок посилення руху українських козаків у бік Дону спостерігається ще в 30–40 рр. XVI ст. Український доплив відіграв першорядну роль у закозаченні низового Дону, у формуванні донського козацтва як специфічної спільноти, котра відрізняла себе від сусідів, культивувала свою самість, але була зорієнтована на цінності християнського світу⁹. Загалом же XVI ст. увійшло в історію українсько-донських взаємин як доба відсутності в українського козацтва хоча б якомось опрацьованій донської політики, як доба хаотичної появи на Дону козацьких ватаг з України. Участь українських козаків у відомих походах Дмитра Вишневецького під Азов (1559–1560 рр.) та князя Михайла Вишневецького під Астрахань (1569–1570 рр.) не в рахунок, оскільки ініціювалася сторонніми організаційними імпульсами — князівськими. Але з середини 10-х рр.

⁷ Исторические песни малорусского народа с объяснением Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1874. — С. 220.

⁸ Про специфіку стосунків українського та донського козацтва останньої третини XVI ст. див.: Брехуненко В. А. Вказ. праця. — С. 106–122.

⁹ Там же. — С. 58, 74–85.

XVII ст. під дією низки факторів переміщення українських козаків на Дон, як і взаємини українського козацтва з Доном взагалі, постають вже не суцільним нагромадженням невпорядкованих проявів, а явищем, у якому поруч зі стихійною складовою з'являється виразний елемент організованості¹⁰. Переміщення хаотичні, здійснювані автономно окремими ватагами без думки про загальний контекст козацької політики, сусідують з акціями, так чи інак осмисленими крізь призму тактичних інтересів українського козацтва. До всього стихійний компонент здебільшого вплітався в канву дій, позначених відсвітом організованості.

Особливо рельєфно зміни, що нашішли, помітні в часи глибшої опрацьованості козацької політики та жорсткішого підпорядкування основної маси козацьких заходів генеральній лінії (доба морального лідерства в українському козацькому світі Петра Сагайдачного, період першої військово-політичної спілки козаків з татарами (1624–1629 рр.), польсько-козацькі війни 1637–1638 рр. та ін.). Саме тоді більшість козацьких загонів з України з'являлася на Дону в рамках заходів, задуманих козацьким проводом крізь призму обраної ним тактики дій (для підготовки спільних координованих морських походів, для організації політичної та військової підтримки донцями козацько-кримського зближення, для перечікування польських репресій тощо).

Назагал висока інтенсивність переміщень українських козаків на терени Війська Донського упродовж 10–40-х рр. XVII ст. є незаперечною. Джерела насичені як безпосередніми, так і опосеред-

кованими свідченнями про часту появу на Дону приходьків з України. Узагальнено бодай ті випадки, коли відомі на сьогодні джерела подають кількісні дані (частіше такі показники відсутні). Отже, у 1617 р. Дону сумарно дісталось щонайменше 2 тис. українських козаків, 1622 р. — 500, 1623 р. — 300, 1624 р. — 500, 1625 р. — 541, 1631 р. — 1 тис., 1632 р. — 500, 1634 р. — 2–3 тис., 1636 р. — 1 тис., 1637 р. — 4 тис., 1638 р. — 2 тис., 1640 р. — 500, 1641 р. — 1045, 1642 р. — 500.

Наведені цифри хоча й ніяк не можуть претендувати на дзеркальне відображення реалій, але загальну тенденцію, безумовно, передають чітко: переміщення українських козаків були як стабільними, так і чисельними. Про високу потужність створюваного українськими козаками допливу на Дон і відповідно про неминучість суттєвого впливу цього чинника на ситуацію у Війську Донському (у широкому розумінні слова) свідчить хоча б зіставлення наведених вище обрахунків із наявними в джерелах відомостями щодо чисельності властиво донського козацтва: 1613 р. — 1888 козаків (низових), 1625 р. — 5 тис., 1641 р. — 4–5 тис.¹¹ Навіть беручи до уваги приблизність цифр — донські козаки віддавали перевагу нерозголошенню своєї справжньої кількості — співвідношення промовисте. Воно не могло не підштовхнути процес упорядкування статусу приходьків. Додатковими каталізаторами тут стали, з одного боку, завершення в 10-х рр. XVII ст. самоорганізації донського козацтва й утворення Війська Донського, а з іншого — поява тоді ж у практиці переміщень українських козаків на Дон елементу організованості.

¹⁰Там же. — С. 99, 122–280.

¹¹История Дона с древнейших времен до падения крепостного права в России. — Ростов-на-Дону, 1973. — С. 119.

Водночас характер співвідношення породжує низку суміжних питань, пов'язаних комплексом взаємозалежностей з правовим статусом, а саме: демографія Донської землі, вплив українського чинника на етнічне обличчя донського козацтва в постгенезний період, на поставу Війська Донського, на стосунки останнього з сусідами, врешті, на цивілізаційні процеси в регіоні, бо ж донське козацтво було найчисельнішим у поясі Дон — Яік — Терек. Але перш за все виникає необхідність з'ясування тривалості перебування на Дону прихोждьків, ступеня їхньої можливої інтеграції в донське середовище, адже на цьому питанні перехрещуються і проблема правового статусу українських козаків на Дону, і передумови діапазону та сили впливу українського чинника.

Погляд на заджерелені факти переміщень козаків з України на Дон крізь таку призму перекоонує, що зазвичай важко визначити бодай приблизний термін перебування конкретних груп прихोждьків. Часами не сила з'ясувати й мету появи того чи іншого загону українських козаків. А загалом палітра мотивів переміщень українських козаків на Дон включає наступні складові: 1) підготовка здійснюваних з території Дону морських та суходольних бойових походів — самостійних і спільних; 2) повернення з моря; 3) грабіжництво в Полі чи на Дону; 4) сповнення посольських місій; 5) перечікування спалахів загострень у польсько-козацьких стосунках; 6) переселення на Дон; 7) підтримка Війська Донського у його можливому збройному протисто-

янні з Москвою. Найчастіше зустрічаються випадки, коли в джерелах значаться перші чотири причини. Утім основна частина свідчень щодо здійснюваних з Дону за участі запорожців морських походів не прив'язана до конкретних фактів появи на Дону козацьких ватаг з України. Стосовно п'ятого чинника, то набір соціальних практик, застосовуваних у його рамках, не тільки свідчить про принципову наявність поруч із хаотичними організованих козацьких виходів на Дон, але також є одним із показових виявів інтегральності підходу українських козаків до використання Дону в рамках змагань за улегітимнення свого стану¹². Взяти хоча б те, що викликані польським фактором переміщення відбувалися не лише під час посправжньому критичних ситуацій — після поразок повстань — а й тоді, коли того вимагали тактичні інтереси мирних форм козацько-польського протистояння. Утім знаків осмисленості дій достатньо і в решті виділених груп.

Більшість козацьких загонів прямувала на низовий Дон. Це показово, особливо з огляду на те, що винятково всі з'ясовані випадки руху козацьких ватаг з України в бік верхових козацьких містечок виливалася кінець-кінцем у примітивне розбійництво, або ж на Дону, або ж у Полі (проти різних суб'єктів)¹³. Фокусування українського козацтва на стосунках з низовцями, по-перше, відбиває традицію, яка виразно простежується ще з 10-х рр. XVI ст. (якщо точніше — урельєфное тяглість традиції), по-друге, підсилює, хоча й опосе-

¹²Там же. — С. 125–229.

¹³Російський державний архів давніх актів (далі РГАДА). — Ф. 89. — 1645. — № 1. — Арк. 604; Ф. 123. — 1622. — № 1. — Арк. 168–172; Ф. 210. — Білгородський стіл. — Стб. 189. — Арк. 447–448; Загоровский В. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. — Воронеж, 1991. — С. 195; Русская историческая библиотека. — СПб., 1906. — Т. 24. — С. 444; Русская виблиофика, или собрание материалов для отечественной истории. — М., 1833. — Т. 1. — С. 266, 268, 270; Флоря Б. Н. Молоді роки Івана Богуна // Україна в минулому. — К.; Львів, 1992. — С. 73–76.

редковано, систему доказів щодо пріоритетності ролі українського козацтва в зародженні низової гілки козацтва донського та в перетворення її на лідера донської спільноти; по-третє, засвідчує перевагу в шкалі донських орієнтирів українського козацтва курсу на взаємини з домінантною силою Війська Донського, курсу на конструктив у рамках спільності інтересів щодо захисту козацьких вольностей та щодо співіснування з мусульманськими сусідами. Коли ж долучити сюди фактор існування в козацьких спільнотах обопільного відчуття сутнісної спорідненості, «не чужості», то виглядає цілком природно, що однією із наріжних складових правового статусу українських козаків на Дону стало право на безстрокове перебування останніх на теренах Війська Донського.

Тривалість замешкування там українських козаків, судячи з усього, ніяк не регламентувалась. Вони могли проживати необмежений час. Запорізький полковник Олексій Шафран, який сам пробув на Дону 18 років (з 1608 по 1626), вів мову про практику перебування українських козаків упродовж п'яти, шести і більше років¹⁴. Серед так званих «донських запорожців» джерела розрізняють новоприходьків та старожилів. І в житті, і в діловодстві активно побутувало поняття «старі черкаси», яке прикладалося до українських козаків, що прожили на Дону тривалий час, на противагу тим, котрі з'явилися з локальною метою. «А на Дону у них черкас человек 50 *старых* (тут і далі виділення моє. — В. А.), ко-

торые живут по 5 и по 6 лет», — оповідав приміром 17 травня 1622 р. у Посольському приказі донський козак Оноха Іванов¹⁵. У серпні йому унісонив отаман донської військової станиці Василь Кулнев: «А черкасы де запорожские в походе были те, которые на Дону живут *старо*»¹⁶. Про «старых черкас», «черкас, которые живут на Дону старо» йдеться й у царських грамотах 20–30-х рр. XVII ст.¹⁷ Той таки О. Шафран влучно підвів генеральний спільний знаменник під множину соціальних практик, пов'язаних із перебуванням українських козаків на Дону; «...они (українські козаки. — В. Б.) ходят на Дон, а з Дону казаки к ним и живут сколько, где кто хочет»¹⁸.

Зміст реалій добре відтінює також позиція Москви доби її відверто ворожого ставлення до українсько-донських стосунків (середина 10 — середина 30-х рр. XVII ст). Там добре давали собі раду в різниці між старожилами та свіжими приходьками. Прагнучи унеможливити будь-які зв'язки між Доном і Запоріжжям, московські чинники обходили «старих черкас» боком, ніби виводили їх за дужки. Вимоги до донців щодо випротювання з Дону українських козаків стосувалися лише новоприходьків. Заборони на стосунки з українськими козаками торкалися нав'язування свіжих контактів. Чи не найрельєфніше тонкощі московської політичної лінії передає царський наказ князю Михайлові Белосельському, спорядженому на Дон у березні 1623 р. в рамках заходів з реалізації тодішнього московського курсу. Так-от,

¹⁴Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 1. — С. 70.

¹⁵РДАДА. — Ф. 123. — 1622. — № 1. — Арк. 73.

¹⁶Там же. — Арк. 55.

¹⁷РДАДА. — Ф. 123. — 1631. — № 9. — Арк. 81; Ф. 89. — 1637. — № 1. — Арк. 54; Сухоруков В. Д. Историческое описание земли Войска Донского. — Новочеркасск, 1867. — Т. 1. — С. 181–183.

¹⁸Воссоединение... — С. 71.

посланцю наказувалося вимагати від донських козаків, щоб вони «запорожских черкас к себе в юрты не приимали», новоприходців вислали, а тих, хто живе «старо с женами и детми и юрты устроились и дурна от них никакова нет... о тех старых черкасах им, атаманом и казаком, ничего не говорит»¹⁹.

Отже, «старих черкас» воліли не чіпати, демонструючи цим визнання, з одного боку, даремності спроб, а з іншого — певної інтегрованості старожилів у донське життя. Проте коренізація тут останніх відбувалася повільно. О. Шафран «не зумів» остаточно прибитися до донського берега за майже 20-річчя. Попри тривале перебування на Дону і навіть заведення тут сімей українські прихоськи, як бачимо, ще дуже довго зберігали свою ідентичність і відповідно трактувалися і донцями, і сторонніми чинниками як запорізькі козаки. Могутнім фактором уповільнення темпів «одонщення» вихідців-козаків з України безумовно стали активні переміщення людності між Україною та Доном, постійна присутність на Дону чисельних загонів українських козаків-новоприходців, специфіка співвідношення останніх зі властиво донцями. Зробила свою справу і практика вростання в донське життя представників інших етнічних груп, зокрема татар. Поняття «донський татарин» буденна формула документальних джерел²⁰. Але далеко не останню роль відіграли й особливості правового статусу українських козаків на Дону. Сумарно вони сприяли збереженню обособленості прихоськів.

Принципово — з боку донців не існувало обмежень щодо місць осідку й кількості прибулих українських козаків. Стосовно останнього, це видно бодай з наведених вище показників українських прихоськів. Щодо першого, то українські козаки могли вільно переміщуватися, селитися і на низовому, і на середньому Дону (у верхових містечках). Вони «живут не в одном месте», «живут с казаками заодно», «меж себя сходятца и живут вместе в одних куренях»²¹. Подібного кшталту соціальні практики включали й осібне поселення, навіть утворення на території Війська Донського своїх анклавів, очолюваних окремими отаманами. У 1622 р., зокрема, як звідомлювали Посольський приказ московські послы до Туреччини Іван Кондирев і Тихон Бормосов, українських козаків «пришло на Дон тысяча человек с женами и детьми, а с ними всякой рухляди 80 телег; и приезжают черкасы на Дон на житье и юрты себе строят особо, и атаманы у них, черкасов, свои»²². Відомі імена декого з таких отаманів — Яків Шаховничий, Шило, Олексій Шафран, Матяш.

Або ще такі повідомлення джерел: навесні 1638 р. українські козаки в Азові, яким запорозько-донське козацьке військо блискуче оволоділо в червні 1637 р., почували себе настільки впевнено, що наважилися на бунт з метою «владети и жити в городе особо»²³. Іншими словами, вони замахнулися на закріплення за собою певної частини міста. Це була перша й, наскільки відомо, остання в XVI — першій половині XVII ст. спроба такого характеру. Закін-

¹⁹Сухоруков В. Д. Указ. соч. — С. 181–183.

²⁰Див. хоча б: РДАДА. — Ф. 89. — 1637. — № 1. — Арк. 124; Ф. 123. — 1624. — № 2. — Арк. 56; Ф. 210. — Московський стил. — Стб. 27. — Арк. 191.

²¹РДАДА. — Ф. 89. — 1622. — № 1. — Арк. 75; Воссоединение. — С. 71.

²²Быкадоров И. Ф. Донское войско в борьбе за выход в море (1546–1646). — Париж, 1937. — С. 55.

²³Воссоединение... — С. 204.

чилася вона невдало. Донці придушили заколот. Запорожці навіть втратили свого отамана Матяша й «стали во всем послушны». На запитання дяків Посольського приказу, чи чекати від них якоїсь сваволі і майбутньому, отаман донської військової станиці Михайло Татарин відповів негативно, обіцяючи водночас, що донські козаки в протилежному випадку «им де войском молчать не будут и с ними управятца»²⁴.

Утім зустрічаються випадки, коли загальна традиція необмеженого переміщення українських козаків по Дону й такого ж необмеженого в часі перебування їх там порушувалася. У 1628 р., наприклад, Військо Донське ухвалило не приймати у своїх володіннях запорожців. Причиною стало пограбування українськими козаками донської станиці, що рухалася до Москви та поширення на Дону чутки, що вони ж готуються до нападу на московського й турецького послів і що інформація про наявність у послів великої скарбниці вийшла від «донських запорожців»²⁵. Навесні 1631 р. через невідомі причини всі українські козаки були вигнані з Дону. Як звітлював Посольський приказ воронезький воєвода, «которые де, государь черкасы были в нижних и в верхних казачьих городках, и донские казаки тех запорожских черкас всех з Дону сослали. И запорожские де черкасы пошли вверх по Дону неведома куда. И донские де государь, атаманы и казаки приказывали в верхние казачьи городки, чтоб донские казаки от черкаского приходу жили с великим береженьем»²⁶. У 1650 р., по-

боюючись татаро-козацького походу на Дон, донці не дозволили запорожцям, що прибули з України, осісти у себе, тому ті вимушено отаборились неподалік — на р. Міусі²⁷.

Однак, конфлікти так швидко вичерпувались, як і виникали. Переміщення людності між Доном і Україною, спільні морські походи, інші практики незабаром відновлювались, а то й взагалі не припинялись, і стосунки входили у звичне русло. У тому ж таки 1628 р. українські та донські козаки організували спільний похід під Стамбул²⁸. У 1631 р. майже одночасно зі спровадженням українських козаків з Дону інша партія запорожців вибралася разом з донцями у розбійницький похід на Волгу. Влітку ж на Дону з'явилася чергова ватага козаків з України, яка у серпні-вересні здійснила разом із донцями вправу на Чорне море²⁹. Врешті, вже в стислім часі (у березні 1632 р.) донські козаки звітлювали вивідувачів царинського воєводи про існування у Війська Донського та запорожців домовленості щодо взаємодопомоги у випадку нападу третьої сторони на Донську землю чи на Січ: «А у нас де, у донских казаков, з запороскими черкасы приговор учинен таков: как приходу откуды чаят каких воинских людей многих на Дон или в Запороги, и запороским черкасом на Дону нам, казаком помогат, а нам, донским казаком, помогат запороским черкасом»³⁰. З огляду на контекст українсько-донських стосунків XVI — першої половини XVII ст. сумнівів відносно реальності сказаного козаками не-

²⁴Там же.

²⁵РДАДА. — Ф. 219. — Приказний стіл. — Стб. 40. — Арк. 136–138.

²⁶Там же. — С. 9.

²⁷Русская историческая библиотека. — СПб., 1898. — Т. 24. — С. 124.

²⁸РДАДА. — Ф. 89. — 1628. — № 2. — Арк. 77.

²⁹Акты Московского государства. — М., 1890. — Т. 1. — С. 328.

³⁰Воссоединение... — С. 123.

має. Додатково підтверджує це й зовсім свіжі стосовно заяви факти, а саме: використання українськими козаками в 1630–1631 рр. території Дону як прихистку від польських репресій, позитивна реакція запорожців у 1630 р. на заклик донців щодо допомоги проти можливої навали на донську землю царських військ (300 запорожців оперативно з'явилися на Дону, очікувався прихід ще одного загону³¹).

У світлі висловленого факти спрощення українських козаків з Дону виглядають наслідком виникнення хвилевих і локальних суперечностей між донцями, з одного боку, та конкретними групами чи групою запорожців — з іншого, котрі (суперечності) не полишали рубців на тілі українсько-донських взаємин, як і періодичні розбійницькі напади запорожців на донські містечка та донські військова станиці, що везли царське жалування з Москви. Але без сумніву джерельна інформація про такі соціальні практики, як і про всі казуси й відхилення від магістральної лінії, особливо цінна. Узагальнено кажучи, вона, як мало яка інша, увипуклює багатозначність українсько-донських стосунків, поліваріантність занижених ситуацій, завічує усю складність проблеми пізнання специфіки світобачення як донського, так і українського козацтва.

Крім розглянутих вище прав, якими користувалися українські приходьки на Дону, важливою ознакою їхнього правового статусу тут було право участі в роботі донського кола («круга»), аналога січової ради. Тому, скажімо, московський цар, бажаючи в 1623 р. утаємничити від «донських запорожців» зміст своєї грамоти до Війська Донського, мусив застерігати донців, що «при них (запо-

рожцях. — *В. Б.*) государевы грамоты отдават и речи говорит не наказано»³².

Однак усе ж таки у цій ділянці до повної правової емансипації українських приходьків не дійшло. Правоспроможність українських козаків була вужчою ніж властиво донців. Якщо останні — іманентні учасники донського кола, то перші бувало не допускалися до нього. Точніших даних бракує, але скидається на те, що участь чи неучасть українських приходьків у роботі кола залежала не тільки від їхнього бажання, а й від волі донських чинників (здебільшого, очевидно, від позиції старшини). У тому ж таки 1623 р., наприклад, донські козаки виконали вомогу Москви щодо недопущення участі «донських запорожців» у роботі кола, на якому мала зачитуватися привезена князем Белосельським царська грамота. Під тиском Москви донці «тем черкасам (старожилам. — *В. Б.*) по государеву наказу быти не велели». Окремо зауважувалося, що 200 запорожців, котрі незадовго до того з'явилися на Дону, «в круг не ходят»³³.

Прикметно, що позиція донської верхівки не викликала, наскільки можна судити, ніякого тертя між донцями та «донськими запорожцями». Більше того у доволі розгалуженій палітрі українсько-донських конфліктів не виявлено жодного випадку, коли б напруга виникала з подібного приводу. Правда не зафіксовано й повторення практики накладення донцями заборони на участь у колі українських козаків-приходьків. Усе це може свідчити по-перше, що подібні практики бували вкрай рідко, по-друге, що у шкалі ціннісних пріоритетів «донських запорожців» участь у роботі донського кола посідала явно не

³¹РДАДА. — Ф. 89. — 1630. — № 5. — Арк. 79, 108; 1631. — № 1. — Арк. 50; Воссоединение... — С. 124.

³²РДАДА. — Ф. 89. — 1623. — № 1. — Арк. 183.

³³Воссоединение... — С. 144.

найвищу сходинку. Куди важливіше значення мало для них право приходу на Дон, право вільного переміщення в межах Донської землі, право необмеженого в часі перебування там, право на анклавне існування та власну юрисдикцію у таких випадках. Як видається, саме остання складова правового статусу українських козаків на Дону найістотніше підважувала їхню потребу участі у роботі донського кола.

Завершуючи розмову про правовий статус, яким користувалися українські козаки на Дону, не можна обминути увагою й той суттєвий момент, що їхні представники бувало очолювали не тільки спільні морські походи, а й військові операції, здійснювані самими донцями. За першу половину XVII ст. відомі принаймні п'ять таких випадків. Отаманами походів донських козаків були Шило

(1622), Дем'ян (1624), Дмитро Гуня (1638), Кіндрат Бурляй (1638), Миско Таран (1641). Очевидно, це показник не тільки визнання донськими козаками суто військового хисту окремих запорожців, а й один з проявів особливого правового статусу українських козаків на Дону.

У цілому ж чітко видно, що правовий статус українських козаків на Дону, з одного боку, фокусує в собі дію специфічних ментальних установок обох козацтв, а з іншого — відбиває особливий характер українсько-донських стосунків. З'ясована модель статусу була однією з наріжних передумов інтенсивності міжкозацьких взаємин, тісної взаємодії козацтв на багатьох напрямках діяльності, врешті, потужності впливу козацької вісі Дніпро-Дон на широкий комплекс проблем, пов'язаних із розвитком цивілізаційних процесів у регіоні.